

DEÁK ÁGNES :

„A MAGYAR NEMZET JÖVŐJE CULTURA KÉRDÉSE”

*Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciója**(1850-1868)*

Eötvös József gondolkodói életműve esztétörténeti elemzésének egyik legizgalmasabb feladata nemzetképzésének és az arra felépített nemzetiségi politikájának rekonstrukciója és értékelése. Hiszen Eötvös aki pályájának reformkori szakaszán a nemzeti eszmének nem biztosított központi helyet eszméi rendszerében,¹ az 1848-49-es magyar szabadságharc véres és tragikus nemzetiségi küzdelmeinek inspiráló hatására 1849 után szinte legfontosabb és legsürgetőbb hivatásának tekintette a nemzeti eszme és a nemzetiségi mozgalmak dinamikájának elemzését, a Habsburg-birodalomban és Magyarországon egymásnak feszülő nacionalizmusok lehetséges politikai kezelési módjainak vizsgálatát, hatékony nemzetiségi program kidolgozását. Ennek a folyamatnak kezdőpontja A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra című munkájának első kötete (1851) és az Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról című röpirata (1850), melyek nyomán Eötvös történetfilozófiai és politikaelméleti rendszerének lényeges pontjain, s a gyakorlati politikai következtetéseket tekintve is, újra szembekerült a reformkori liberális ellenzék fő áramlatával. Eötvös ugyanis határozottan szakított a reformkori liberális nacionalizmusnak az ellenzék vezérkara által képviselt irányzatával, melyben a polgári társadalom megeremtésének igénye társult az államnacionalizmussal és a nyelvi nacionalizmussal.² A folyamat végpontja ugyanakkor az 1868-as nemzetiségi törvény kidolgozása, melynek során Eötvös már mint az 1861-es felirati pártból kialakuló Deák-párt nemzetiségi szakértője vesz részt a törvény megalkotásában. Természetesen a Deák-pártot létrehozó politikai irányvonal nemzetképzése és nemzetiségpolitikája is lényegesen módosult a szabadságharc figyelmeztető tapasztalatai és az 1850-es, s főleg az 1860-as évek politikai vitái nyomán; ugyanakkor Eötvös nézetei sem maradtak változatlanok elmélete minden pontján. Mégis az Eötvös szakirodalom, elfogadva Eötvös saját nézeteinek kontinuitását hangsúlyozó álláspontját, túlnyomórészt egységes, koherens és változatlan elméletként elemzi nemzeti-ség-elméletét. Ez a szemlélet éppúgy jellemzi életművének korai összefoglaló monográfiáit,³ mint a későbbi elemzési kísérleteket.⁴ Ez a tanulmány kísérlet arra, hogy rekonstruáljuk és elemezzük Eötvös 1850 és 1868 között kifejtett nemzetiség-koncepciójának történetfilozófiai, politikaelméleti és politikai program összetevőit, az állandó elemek mellett az elmélet dinamikus, részleteiben önmagát megújítani

képes alkotórészeinek vizsgálatával.

Eötvös az *Uralkodó Eszmék* első kötetében 1851-ben foglalja először össze rendszerezett formában nemzetiség-elméletének elvi alapjait. Történetfilozófiájának és politikaelméletének két, a későbbiekben is megrendíthetetlen alappontját fejtí ki. Egyrészt az emberi szabadság kifejlődését tekinti a történeti fejlődés mozgatóerejének és legfőbb kritériumának. Kora történeti jelenségeit és mozgási irányait az emberi szabadság fejlődésének szempontjából, s ahhoz viszonyítva kívánja megítélni. Másik alaptétele a nagy államiság jelenbeli szükségességének gondolata. Így a történeti folyamatok politikai megítélésének mércéje elméletében a nagy államok fennmaradásának biztosítása. Eötvös nemzetiség-koncepcióját is e két alaptétel viszonyrendszerében értelmezhetjük. Eötvös nemzetiség-fogalmának kiindulópontja a reformkori magyar nacionalizmushoz hasonlóan a német felvilágosodás és romantika nemzet-szemlélete. A népek természetadta különbözőségének elvéből indul ki: ahogy a természet az egyes embert is különféle tulajdonságokkal ruházta fel, úgy a népek is különböző tulajdonságokkal rendelkeznek.⁵ A nemzetiség az emberi együttélésnek a természettől adott, vérségi kötelékeken alapuló közösségi formája, a társadalmi integráció történetileg létező első formája. A nemzetiség különálló egyéniségként való létezését a közös eredetre ráépülő, s azt mindinkább háttérbe szorító közös nyelviség, közös vallás, a közös történeti múlt és a más népektől való elszigeteltség hordozta. A római birodalom bukása után azonban a keresztény polgárisodás kialakulásával két, látszólag ellentétben álló, mégis egymást erősítő fejlődési tendencia bontakozik ki. Egyrészt az egyén leválik tradicionális közösségeiről, s így a nemzetiségi közösségeről is, s kialakul a modern individuum. Az autonóm személyiség megjelenése és az egyéni szabadság fejlődési folyamata fellazítja a nemzetiségi kötelékeket. Ugyanakkor egyfajta egységesülő folyamat játszódik le az európai keresztény civilizáció keretei között, mely univerzalizásra törekszik. E kettős tendencia eredményeként az emberi történelem alanya egyre inkább az individuum lesz, s nem a nemzetiségi kollektívum.

Eötvös bizonyítani kívánt alaptétele a következő: „Mindazon okok, melyek a nemzeti egyéniségek fennállásának támaszul szolgálnak, részint egészen megszűntek, részint napról-napra gyengébbekké válnak.”⁶ Mindazon tényezők, melyek a nemzetiségek különállását a múltban hordozták, az individualizáció folyamatában megszűnnek társadalmi integráló tényezőként hatni, az egyén magánéleti szférájába vonulnak vissza. Eötvös a nemzetiséget az egyén szubjektumára helyezi. A nemzetiség nem történetileg létező, önálló kollektívum többé, hanem csupán az egyén érzelmi viszonyulása nyelvéhez, kulturális hagyományrendszeréhez, az egyén tulajdonságainak speciális aspektusa. „A nemzetiség csak érzelem, melynek fogalma szintoly kevésbé állapítható meg, mint más érzelmeké.”⁷ Ebben az értelmezésben nem létezhetik kollektív nemzetiségi jogosultságok, hiszen nemzetiségi kollektívumok sem léteznek. A nemzeti jogosultság csupán „azon jog, mellyel az egyesek minden tulajdonaik, tehetségeik, s így külön nemzeti jogi tulajdonaiknak is kifejlesztésére bírnak.”⁸ Eötvös az egyéni szabadság programjába integrálja, s önálló tényezőként nem fogadja el a nemzeti jogosultságok létét.

A nemzetiségi egyéniségek felbomlásával párhuzamosan azonban a társadalmi integrációnak új intézménye jött létre: az állam, mely Eötvös elmélete szerint az individuum mellett a modern történeti fejlődés másik alapvető tényezője. A nemzetiség mint kollektívum és az állam az emberiség történetében különböző fejlettségi szakaszok közösségi formái. A nemzetiség nem lehet az állam intézményének szervező elve, mert egy megelőző történeti állapot eleme. „A népek helyébe államok léptek, s csak ezekben találkozunk az egyéniség valamennyi feltételével.”⁹

Eötvös elméletében nem vette figyelembe, hogy a XVIII. és XIX. század folyamán a társadalmi és politikai integrációnak új típusú közösségei jöttek létre: a

nemzetek; s hogy kora modern államalakulatai deklaráltan nemzetállamok voltak, illetve azok kívántak lenni. Eötvös nagyon jól látja, hogy kora nemzetiségi mozgalmait által célként kitűzött nemzet-formációk a történelemben addig nem létező politikai egységek. „Nevezeték nekem egy országot, melyben az, amiért a népet a múlt emlékei által lelkesíteni akarják, valaha létezett volna!”¹⁰ A nemzetteremtés igényével fellépő nemzeti mozgalmak Eötvös értelmezésében nem kísérelnek meg mást, mint a történelem folyamán már felbomlott vagy a jelenben is bomlásban lévő nemzetiségi kollektívumokat újra a politikai integráció alapjává tenni, s az államhatalmat is a nemzetiségi elvnek megfelelően újjászervezni. Eötvös koncepciója ezzel szemben az állam és nemzetiség elvének különválasztása,¹¹ a nemzetiségi kérdés, „nem hatalmi kérdéssé”¹² tétele.

Eötvös nemzetiségpolitikai elveit gyakran értelmezik a XX. századi demokratikus nemzetiségpolitikai koncepciók előképeként.¹³ Kétségtelen, hogy Eötvös határozottan állást foglalt a nemzetiségek nyelvének, kultúrájának szabad kifejtése mellett, de ezt mindvégig az egyén cselekvési szabadságának körén belül értelmezte, s tagadta a nemzetiségi kollektív jogok létét és érvényesíthetőségét az államhatalmon belül. A nemzetiségi különbözöség nem lehet a különállás jogának forrása az államban. Ahogy az egyén szabadságát az államhatalomtól független s erősen individualizált „negatív szabadság”¹⁴ koncepció jegyében az államhatalommal szemben autonomitást élvező „egyesületi-helytartósági szférában, a félig politikai, félig társadalmi szövetkezés világában”¹⁵ érvényesítheti, ugyanúgy az egyén nemzetiségi sajátosságait is ebben a szférában bontakoztathatja ki. A nemzetiségi kollektív jogosultságok elvének ellenében Eötvös a területi önkormányzatok rendszerét állítja fel, melynek szervező elve a történeti jog, s nem a nemzetiségi elv. Nemzetiségpolitikájának fő tengelye a tartományok és községek közigazgatási önkormányzata.

Kora nemzetiségi mozgalmait igen határozottan elítéli. Ezen mozgalmak fő elméleti tévedése, s gyakorlati politikai veszélyességük forrása Eötvös értelmezésében az, hogy összekapcsolják a nemzetiségi érzést és programot az állammal, mely azonban a hatalom, az uralom szférája. „Minden nemzeti törekvésnek alapja: felsőbb-ségének érzete; célja: az uralkodás.”¹⁶ Eötvös a kiváltságos örökölt nemesség intézményével állítja párhuzamba a nemzetiségi elkülönültséget az államban, szembeállítva azt az egyéni szabadság programjával. Legcésebben az Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról című rópiratában fejti ki ezt a gondolatot. „A nemzetiség elvének éppen úgy, mint az örökölt nemesség elvének engednie kell a szabadság és egyenlőség elve javára, vagy emezeknek kell amazok előtt meghajolniok. Egyesíteni nem lehet őket.”¹⁷ A nemzetiségi mozgalmakban rejtőző legnagyobb veszély számára az európai hatalmi egyensúlyrendszer megbomlása. Az európai nemzetiségi mozgalmakon belül a hangsúlyt a nyelvi nacionalizmusokra helyezi, ezeket tekintve a legdinamikusabb tényezőkné, melyek a történeti jog legitimitását, s az annak alapján fennálló államalakulatokat megsemmisíthetik. Elméletének ezen a pontján igen plasztikusan kitűnik, hogy bár Eötvös az Uralkodó Eszmék előszavának tanúsága szerint tisztán tudományos kísérletnek s nem páríratnak:¹⁸ tekintette munkáját; s bár külföldi méltatói Eötvös nagy érdemként tartják számon, hogy e művében a nemzetiségi eszmét már nem csupán szubjektív élményként, hanem a tudományos kutatás objektumaként is képes volt vizsgálni,¹⁹ mégis elmélete szorosan kötődik a Habsburg-birodalom legitimitációjának megerősítésére irányuló politikai programjához,²⁰ az Uralkodó Eszmékben a tudományos elemzés és a politikai rópiratirodalom elemei keverednek.²¹

A nemzetiségi mozgalmak politikai jövőjét illetően Eötvös ellentmondásosan nyilatkozik. Egyszerre látja ezeket a mozgalmakat nagy dinamikájú, a létező államok kereteit szétzúzó politikai erőknek, s egyszerre tagadja, hogy Európa jövőjében a nemzeti mozgalmaknak jelentős szerepe lenne. Vágyálmait és reményeit jeleníti meg történeti realitásként. „Az emberiség eddigi haladásának alaptörvényei nem fognak egy rövid időszak által megcáfoltatni, s ennél fogva a legnagyobb bizonyos-

sággal jósolhatjuk, hogy egyes nemzetiségek, melyek most öntudattal lépnek fel, talán hamarabb, mint hinnők, különállási követeléseikről le fognak mondani, s unokáink a nemzeti jogosultság nevében indított vitákban, melyek századunkat jelenleg izgatják, úgy hiszem, csak a vízbehálónak minden tárgy után hiú kapkodását fogják látni.²²

A magyar közvélemény nagy értetlenséggel és igen határozottan utasította vissza Eötvösnek az *Uralkodó Eszmék* első kötetében kifejtett elméleti és gyakorlati következtetéseit a nemzetiségek történelemfilozófiai szerepéről, a nemzetiségi mozgalmak funkciójáról, hiszen abban saját, a birodalmi önkényuralmi kormányzat által semmibe vett és eltiprott nemzetiségi érzelmeinek és nemzeti programjának megsértését látta. Az *Uralkodó Eszmék* első kritikusa, Brassai Sámuel is kifejti, hogy Eötvös nem értelmezi a nemzetiség igazi fogalmát, s csupán az egy vagy más módon felizgatott nemzeti önhittség és féltékenység legtúlzottab követeléseit nevezi nemzeti törekvéseknek, s ezáltal azt hamis színbe öltözteti, s nem kis elfogultsággal kisebbsíti és gyanúsítja az emberiség egyik legszentebb értelmét. Brassai nem kevés iróniával írja: „Mi részünkről a báró úr utópiai reményeinek dacára, hogy az érintkezési pontok szaporodtával a nemzetiségekre nézve is leszen egy akol és egy pásztor, tiszteljük azon érzelmet, mellyel egy akár közös haza, akárcsak közös nyelv által kapcsolt nép a semmivé vétel ellen küzd.”²³ Az Eötvöshöz intézett levelezésből az is kiderül, hogy külföldi tudósok és államférfiak részéről is fenntartások fogalmazódtak meg az *Uralkodó Eszmék*ben kifejtett nemzetiség-koncepcióval szemben.²⁴

Eötvös már az *Uralkodó Eszmék* 1854-ben megjelenő második kötetében bizonyára a kritikák hatására is, de főként az európai politikai stabilitás megerősödésének köszönhetően bizonyos pontokon változtat koncepcióján. Eötvös maga is utal művének első kötetét ért kritikákra. „Akik e munka első részét figyelmükre méltatták, majd mind azt vetették szememre, hogy a nemzetiség befolyását kevésre becsülöm. Azt hiszem, csalódtak e részben.”²⁵ A legjelentősebb változás az, hogy Eötvös má: nem tagadja kategorikusan a nemzeti egyéniségek jelenbeli létét, sőt nagyon tágan definiálja azok fogalmát: nemzeti egyéniségnek tekintendő minden népcsoport, melyben felébredt a külön egyéniség öntudata, s mely szükségét érzi ezen egyéni különbséget érvényesíteni.²⁶ Ugyanakkor a jelenben a nemzetiségi egyéniségeknek és a nemzeti eszmének továbbra is csak alárendelt szerepet tulajdonít az individuumokhoz és az államokhoz képest, kifejtve, hogy bár a nemzetiség fogalma a kereszténység eszméivel nem áll ellentétben, de nem is szorosan kapcsolódik hozzájuk, s így a keresztény polgárasodásban jóval kevésbé fejlődött ki, mint a szabadság és egyenlőség elve.²⁷ Változatlanul vallja, hogy „a nemzetiség elve a szabadság elvének alkalmazása azon sajátságokra, melyeknek öntudata az egyesben mint valamely nép tagjában él;”²⁸ s hogy „a nemzeti kifejlés utáni törekvés sem egyéb, mint az egyesek törekvése azon tulajdonok kifejtésére, melyek mint ugyanazon nép tagjaival, mindnyájukkal közösek.”²⁹ A nemzetiséget továbbra is kizárólag az individuum szempontjából elemzi. S nem módosítja a nemzeti egyéniségek jövőbeli elhalványulására vonatkozó tételeit sem; történelemfilozófiai koncepciója a nemzetiségi eszme eredetéről és távlatáról nem változik.

Ebben a kötetben részletesebben kifejti politikaelméleti alaptételeit, melyekkel bizonyítani kívánja, hogy a modern államszervezet nem alapozható a nemzetiségi elvre. Az állam az uralom szférája, a népfeltség elve pedig a modern államban a többség uralmát jelenti a kisebbség felett. A többség pedig nemzetiségi igényeit is érvényesíteni akarja. Ezért minél nagyobb befolyással bír a többség az állam ügyeire, annál kíméletlenebbül sértik meg a kisebbségi nemzetiségek igényeit.³⁰ Így a nemzetiségek szabadsága nem értelmezhető az állam szféráján belül, hanem az állampolgári vallásszabadság mintájára a különböző nemzetiségeknek is az egyén személyes szabadságával lehet és kell biztosítani a szabad kifejlődést.

A nemzetiségi mozgalmak szerepének értékelésében Eötvös alapvetően megváltozott álláspontot fejt ki. Kiindulópontja az a mű első kötetében is kifejtett gondo-

lata, hogy „a szabadságra és az uralkodásra törekvés csak különböző fokai ugyanazon emberi hajlamoknak.”³¹ Ennek jegyében most már a nemzetiségi mozgalmakat nem az uralomra törekvés, hanem a szabadság utáni vágy megnyilvánulási formájaként értékeli. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az e mozgalmak által kitűzött célokat illetően megváltozott volna álláspontja, s hogy lemondott volna arról a célkitűzéséről, hogy ezen mozgalmakat mintegy „depolitizálja”, s önálló politikai tényezőként jelentőségüket csökkentse. A változás hátterében a nemzetiségi mozgalmak aktuális politikai szerepének újfajta értékelése áll. Az első kötethez képest Eötvös sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít a történeti jogot alapul vevő nemzetiségi mozgalmaknak a nyelvi alapozottságú nacionalizmusokhoz képest. „Miótán pedig ez öntudat nemcsak jelen helyzetének vagy a nép nyelv- és fajkülönbségének eredménye, hanem sok esetben múltján alapszik: csak akkor ítéltjük meg, mennyi fontossággal bír valamely nép lelkesedése a nemzetiség eszméjéért, ha nem feledjük el e részben a történeti momentum fontosságát.”³² Ennek alapján Eötvös feltételezi a történeti jog legitimációjának újabb megerősödését. Az európai nemzeti mozgalmak átmeneti lecsendesülésében annak bizonyítékát látja, hogy ezen mozgalmak nem veszélyeztetik a fennálló államok integritását. Eltúlozza a stabilitásra törekvés elemeit a nemzetiségi mozgalmakon belül, hiszen a nemzetiségi elvet a létező viszonyok támaszáként jelöli meg.³³ Részletesen kifejti azt az elvet, amelyet már 1850-es röpiratában is megemlít, miszerint a nemzetiség elve az államok közötti antagonizmus kiegyenlítésére látszik hivatottnak lenni;³⁴ s mely a nemzeti kisebbségek államokat hídként összekötő szerepének korai megfogalmazása: „...minél inkább testvérekül tekintik valamely állam lakói a szomszéd állam népessége egy részét: annál inkább kell a békés együttélés szükségét érezni, és azon szükségét, hogy összeütközések esetén a vitát fegyver nélkül igazítsák el.”³⁵

Eötvös életművének későbbi szakaszaiban elméletének folytonosságát hangsúlyozza; A nemzetiségi kérdés című röpirat (1865) megfogalmazása szerint „...tapasztalásaim s hosszas tanulmányok csak azon meggyőződésben erősítettek meg, melyet tizenöt év előtt egy, e tárgyról kiadott német értekezésben és később a XIX. század uralkodó eszméinek befolyásáról az állandalomra írt nagyobb munkámban kimondottam...”³⁶ A Felelet báró Kemény Gábor néhány szavára báró Eötvös Józseftől 1860-ban megjelent röpiratban is nézeteinek teljes kontinuitását bizonygatja, mégis állításának bizonyító apparátusát szinte kizárólag az Uralkodó Eszmék második kötetéből állítja össze, mely kötetet az „elsőben felállított elvek paraktikus alkalmazása”-ként³⁷ nevezi meg, de melynek, nem utolsósorban az első kötetben kifejtett gondolatokról való mély hallgatással, önálló jelentőséget tulajdonít koncepciójának kifejtése szempontjából. Ezért is tartja fontosnak, hogy kritikusanak figyelmét kissé szemrehányóan fehívja erre a kötetre: „...nemcsak aránylag kevesen ismerik, de miután röpiratomból meggyőződtem, hogy azt még te sem méltatad figyelmedre...”³⁸

Az Uralkodó Eszmék második kötetének történetfilozófiai és politikai elveit s következtetéseit viszonyítási pontként tekintve, a nemzetiségi eszme történetfilozófiai szerepének megítélésében figyelhető meg a legszembeötlőbb változás Eötvös további műveiben.

Már a Pesti Napló 1858. január 3-i számában Agricola levelei XVI. címmel megjelent cikkében jelentős módosulásnak lehetünk tanui. Az Uralkodó Eszmékből jól ismert gondolatmenet alapján Eötvös kifejti, hogy a kor két látszólag ellentétes iránya az individualizmus és az egység utáni törekvés. Míg az egyén saját körében a tökéletes függetlenség után küzd, addig ellenállhatatlan erők meghíúsítva ezeket a törekvéseket, egyeseket s népeket is mindig közelebb hoznak egymáshoz. E két irányzat közül hely és idő függvényében az egyik, majd a másik látszik erősebbnek, de véglegesen egyik sem semmisítheti meg a másiknak hatását. A cikk újdonsága egyetlen rövid zárójeles megjegyzésben rejlik: „az egyén (akár egyes ember, akár egész nemzet légyen).”³⁹ Eötvös tehát az individualizációs folyamat alanyaként már nemcsak az egyes egyént, hanem a nemzeti egyéniséget is számon tartja, s ezzel az a

történeti fejlődés eredményévé, s nem meghaladható kiindulási állapotává válik. S ezzel a nemzeti egyéniség kifejlődését az emberi haladás fő áramlatához kapcsolja. Ebben a gondolatrendszerben már nincs jelen a nemzeti egyéniségek törvényszerű megszűnésének jóslata, sőt a modern kor sajátosságát épp tartós fennmaradásuk jelenti: „Hogy egy nép sem állhat elszigetelve, s mégis a szám vagy műveltség által leghatalmasabb az aránylag sokkal gyengébbet nem olvaszthatja fel magában, hogy egyediségét nem semmisítheti meg, ez az, miben korunk különös jellemét találjuk; miben e kor szellemének nyilatkozatát kell keresnünk.”⁴⁰

Az Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai címmel 1859-ben német nyelven megjelentetett röpiratában az osztrák birodalom német politikai közvéleményét, politikai vezető rétegét, s nem utolsósorban magát az uralkodóházat kívánta megnyerni a birodalom alkotmányos átalakításának programjához. Ennek a célnak megfelelően építette fel művének logikai menetét és érvrendszerét. Maga Eötvös is Jakob Philipp Fallmerayernek frott levelében megjeleníti a mű megírásának nehézségeit: „Ha egy munka valaha keserves volt számomra, ha valaha kellemetlen volt a tudományos munkák köréből arra a szennyes terepre leszállnom, amelyen napjaink politikája mozog, úgy most volt ez így. Már az nehéz, hogy az ember egy olyan nyelven írjon, amelyen nem gondolkodik és még kevésbé érez; és ha azután még szőpattanásig tele kebelrel jó halkán, illedelmesen és finom szerénységgel kell beszélni, hogy legalább azt elmondhassuk, amit gondolunk, ha azt, amit érzünk, nem is szabad elmondani; ha egyfelől minden előítéletet kímélni, másfelől minden érdeket respektálni kell, és mégsem akarunk hazudni...”⁴¹ Széchenyinek címzett levelében 1859-ben röpiratával kapcsolatban ugyancsak kifejti, hogy „...írtam azt németül oly módon, mely csak a német olvasóra hathat...”⁴² E német módor hatása megfigyelhető nemzetiségpolitikai elveinek tárgyalási módszerében is. Újra igen hangsúlyozottan jeleníti meg a kor egységesülésre törekvő irányultságát, mely a kisebb nemzetiségek fejlődésének s egyéniségük fenntartásának nem kedvez. „Korunkban sok mozzanat gyengíti a nemzetiségi érzést. Ezek közül a legfontosabbak: a különböző országok lakói közötti érintkezés, mely a közlekedési eszközök számával és gyorsaságával növekszik; érdekeik közössége, mely oly mértékben gyarapszik, ahogy a szabadkereskedelem mind általánosabb elismerésre tesz szert; és végül a kor döntően anyagi iránya.”⁴³ Felvillantja a lehetőséget, hogy Franciaországhoz hasonlóan Ausztriában is megszűnhet a tartományi különállás érzése, sőt az ország egyes részeiben még a nyelvi különbözőség is, de erőteljesen hangsúlyozza, hogy mindez csak a távoli jövőben következhet be.⁴⁴ Következtesen kitér a nemzetiségi eszme és a nemzetiségi mozgalmak elméleti értékelése elől, s az aktuálpolitikai szempontokra tereli a figyelmet: „Hogy vajon jogosnak vagy jogtalanoknak tartsuk-e ezeket az igényeket, hogy a nemzetiség elve további fejlődésünk szükségszerű tényezőjének vagy csupán előítéletnek tartandó-e, az mindegy; az elv hatása az utóbbi évek eseményeire tagadhatatlan tény.”⁴⁵ Határozottan cáfolja azon nézeteket, melyek szerint a nemzetiségi mozgalmak csupán átmeneti jelenségek, melyek jelentőségüket viszonylag rövid idő alatt elveszítik. Ugyancsak kétségei fejezi ki a kisebb nemzetiségek erőszakos asszimilációjának lehetőségével kapcsolatban. Mindezekkel szemben kifejti, hogy a nemzetiségi eszme az európai politikai viszonyok jelentős tényezője, melynekát egyetlen állam, így az osztrák birodalom sem negligálhatja. Kifejezetten a magyar közvéleménynek szól azonban az 1859. október 27-én az MTA által rendezett Kazinczy-ünnepélyen elmondott beszéde, mellyel azért is érdemes részletesen foglalkoznunk, mivel báró Kemény Gábor, aki röpiratok sorával⁴⁶ vitatta Eötvös nemzet-konceptióját, épp ezzel a beszéddel kívánta bizonyítani, hogy Eötvös nézetei gyökeresen megváltoztak; Eötvös viszont a már fent említett vitáirátában⁴⁷ határozottan tagadta ezt.

Emlékbeszédében Eötvös a modern fejlődés sajátosságát a nemzetiségi ösztönek nemzetiségi öntudattá, eszmévé válásában jelöli meg. A haladás folyamatában a nemzetiségi egyéniségek öntudatra ébrednek, egyéniségük tudata mindinkább meg-

erősödik. Ez az alapja a nemzetiségi eszme tartós és döntő befolyásának a történelemben. „A nemzetiségi eszme azok közé tartozik, melyek az összes emberiség által hosszabb időnkig követendő irány feletti elhatározó befolyással bírnak.”⁴⁸ Mindezek a gondolatok számunkra már jól ismertek az Agricola levelei XVI. cikkéből. Azonban jelentős újdonsága az emlékbeszédnek az, hogy benne Eötvös a civilizációs haladás és a nemzetiség kifejlődése s megtartása között szoros kapcsolatot tételez, állítva, hogy a történelem folyamán a nemzetiségi érzés megszűnése mindig politikai értelemben szolgátságot, erkölcsökben és jólétben süllyedést hozott magával. Nagy Sándor népolvasztó tervét hozza ennek bizonyságaként. A nemzetiség fenntartása nélkül tehát nem létezhet haladás; a nemzetiségi egyéniségek öntudatosodása nemcsak a haladás eredménye, de egyben annak szükséges feltétele is: „...az összes emberiség haladása mindig arányban állt azon öntudattal, mellyel az egyes népek saját nemzetiségükhöz ragaszkodnak, s hogy valamint a családi élet megbomlása az egyes nemzetenél, úgy a nemzetiségi érzet enyészete az emberiségnél csak a süllyedésnek volt előjele mindig: akkor csakugyan azon nemzetiségi mozgalomban, mely a múlt század lefolyása alatt annyi egymástól távol fekvő országban egyszerre támadott, csak az isteni gondviselés kegyes működését fogjuk látni, mely az elbizottságában eltévedt emberiséget azon egy ösvényre vezette vissza, melyen a haladás lehetséges.”⁴⁹ Eötvös már az Uralkodó Eszmék második kötetében az isteni gondviselés eszközeként⁵⁰ nevezi a nemzetiségi mozgalmakat, azonban ott kizárólag az állami centralizáció elvének háttérbe szorítására szűkíti e mozgalmak pozitív hatását. Emlékbeszédében kinyilvánítja, hogy „minden népnek kötelessége az emberiség közös céljainak előmozdítása, de éppen ezért minden népnek első feladata éppen fenntartani nemzetiségét s fenntartani saját nemzeti nyelvét, mely annak legnemesebb, legszellemibb kifolyása.”⁵¹ Az a nép, mely beolvadni képes, nem lehet az emberi társaság hasznos tagja. Mindenképpen egyedi sajátossága az emlékbeszédnek Eötvös életművén belül a nyelv és nemzetiség szoros összekapcsolása — hiszen Eötvös a nyelvi nacionalizmusok természetjogi alapozású összetartozás tudatával szemben mindvégig a történeti jog és a közös történeti múlt által létrehozott közös érdekek összetartó erejét hangsúlyozza a nemzeti, nemzetiségi egységükben. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a Kazinczy-émlékbeszédnek tényleg vannak egyedi sajátosságai Eötvös gondolkodói életművén belül, s nemcsak a beszédet megelőző, hanem az utána következő időszakra vonatkozóan is.

Hogy az emlékbeszédben a nemzeti nyelvnek a nemzetiség megőrzésében tulajdonított központi szerepe nem jelenti azt, hogy Eötvös felülvizsgálta volna elutasító álláspontját a nyelvi alapozottságú nacionalizmusokkal szemben, nagyon jól mutatja Magyarország különállása Németország egységének szempontjából című német nyelven megjelent (1860) röpirata. Eötvös ebben a munkájában is részletesen tárgyalja, hogy a művelődés haladásával arányban nem csökken, hanem éppen növekszik és kiteljesedik a nemzetiség érzelme. Ezt a gondolatot azonban igen sajátos módon ebben a művében a történeti jogon alapuló nemzetiségi mozgalmakra szűkíti, azok életképességének bizonyításával köti össze, amennyiben kifejti: a nemzeti egység alapja nem a közös leszármazás s az arra ráépülő közös nyelviség, hanem a történelem által keletkező erkölcsi tényezők. A történeti fejlődéssel együtt ezek az erkölcsi tényezők szaporodnak, s ez az oka, hogy a nemzetiségi összetartozás tudata erősödik.⁵² Ebben a gondolatban azonban látensen benne foglaltatik ennek az állításnak az ellenpárja: a közös leszármazás, illetve a közös nyelviség tudatán alapuló nemzetiségi öntudat csökkenése.

Mindemellett gondolkodói életművében mindvégig megtaláljuk izgató intellektuális problémaként az egyetemesség - nemzetiség - egyéniség viszonyát, a modern történeti fejlődés ambivalens irányát, mely egyszerre hozza magával az individualizációt s a történelemben addig nem ismert kiterjedésű új integrációs formákat.

Érdekes párhuzamba állítja naplójegyzeteiben az egyéneket és a nemzeti egyé-

niségeket. Az emberek - állítja - nem annyira elmebeli, mint kedélybeli tulajdonságaikban különböznek egymástól. Az elme valami általános, közös lényegű minden emberben, így mindenben, ami az ész köréhez tartozik, a haladás közelebb hozza az embereket egymáshoz, s így van ez a népegyeniségek esetében is; ez azonban nem jelenti azt, hogy érzelmeikben és kedélyvilágukban is csökkennének a különbségek az egyeniségek, nemzeti egyeniségek között. S ebből könnyen levonható a következtetés, hogy minden nemzeti törekvés „feladásához tartozik minden, de csak az, mi a kedéllyel összefügg s így az erkölcsök, a poesis.”⁵³

A nemzeti egyeniségek létének és erősödésének elismerése mellett is az individualizációs fejlődés alappontja számára továbbra is az egyén. Naplójegyzeteiben Guizot *Historie de la Civilisation en France* című munkájához fűzött kritikai reflexióiban írja: „Guizot nézte szerént minden civilisationnak kettős feladása van: kifejleszteni az államot s az egyént; ...a civilisationnak e két czélja közül a fontosabb minden esetre az egyén kifejlődhetése.”⁵⁴

Továbbra is ellenállhatatlanul előretörő folyamatnak tartja az egységesülést az európai civilizáción belül, de ennek a folyamatnak a végpontja már nem a nemzetiségi különbségek megszűnése, hanem a nemzetiségi ellentétek kiegyenlítése: „...ha valaha eljuthatunk azon állapothoz, midőn e föld különböző népei különböző éghajlat alatt különböző nyelveken szólva s élesen kinyomot egyéniségeket tartva meg, azon közösségnek öntudatához jutnak, mely őket egy nagy emberiségre egyesíti, mely minden eltérések mellett bizonyos s éppen a legfontosabb eszmék s érzések közössége által egy nagy egésznek érzi magát, ezt csak a tudomány által érhetjük el...”⁵⁵ A nemzetiségi kérdés című munkájában (1865) részletesen kifejtette a nemzetiség-haladás viszonyrendszerének történetfilozófiai koncepcióját. Kiindulópontja: az elkülönült nemzetiségek természetből adott tényezői az emberi történelemnek. Az emberiség legfontosabb érdeke a civilizáció haladása. „Minden új erő, mely a civilizáció nagy munkájában részt vesz, nyereség az egész emberiségre, mely annál nagyobb vívmányokra számolhat, mennél gazdagabb egyeniségekben. Feladásunk tehát nem az, hogy azoknak számát kevesítsük, hanem az, hogy a kapcsolat megerősítve, melyek mindezen egyeniségeket egy nagy egészre fűzik egybe, minden egyesnek szabad kifejlődését biztosítsuk...”⁵⁶ Az individualizáció folyamatában az egyeniségek száma nő, s így nő a nemzeti egyeniséké is öntudatosodásuk eredményeképpen. Ez az öntudatra ébredés - a Kazinczy- emléksbeszédben kifejtett gondolatok ismételt parafrázisával - nem pusztán a fejlődés eredménye, de a további fejlődés előfeltétele is. A bibliai Babel-történetet alapul véve a nemzetiségi eszmét a szabadság eszmével kapcsolja össze: a bábéli tornyot nem a föld népei, hanem egy esztelen zsarnok akarta felépíteni, s a nyelvzavar s nyomában a népek szétszéledése csak a zsarnokot büntette meg, a népekre viszont az isteni gondviselés jótéteménye volt, mivel felszabadította őket az abszolút hatalom alávetettsége alól - „korunk nemzeti-ségi mozgalmak csakugyan e történetnek folytatását képezik - ez egész mozgalom nem lévén más, mint azon elveknek, melyekért az emberi nem századokig vérezett, új alkalmazása...”⁵⁷ S bár a Babel-képben központi jelentősége van a nyelveknek mint a nemzetiségi különbségeket hordozó tényezőknek, mégis Eötvös a Magyarországi különállása Németország egységének szempontjából című röpiratához hasonlóan itt is a nyelviségnek mint nemzetiségeket integráló tényezőnek csökkenő befolyását látja a történeti folyamatban: „Elvként állíthatjuk fel, hogy azon arányban, melyben a népek a műveltségben előrehaladnak, a befolyás, melyet erkölcsükre a faji különbség fizikus oka gyakorol, mindig kisebbé válik, s hogy ugyanazon arányban nő azon faktorok befolyása is, melyek, mint a vallás, a történelem s a jelennek érdekei, az emberek meggyőződésére és szellemére hatnak.”⁵⁸ Eötvös óvatosan felvázolja annak lehetőségét, hogy a jövőbeli fejlődésben a nemzetiségi eszme elveszítheti a jelenben tapasztalható túlsúlyát: „s én megengedem, hogy jöhetnek idők, midőn utódaink jelen lelkesedésünket a nemzetiség mellett éppoly kevésbé fogják érteni, mint mi azt, mely a XI. és XII. században fél Európát a szent sírhoz vezette,”⁵⁹ mindez azonban

nem jelenti a nemzetiségi eszme jövőjének tagadását. A jelenre és a közvetlen jövőre vonatkoztatva pedig evidencia számára a nemzetiségi elv döntő befolyása. Azonban a nemzetiségi eszme nem válhat abszolúttá, a szabadság és egyenlőség mint a korszak másik két uralkodó eszméje, valamint a fennálló politikai, társadalmi viszonyok korlátozzák érvényesülési és érvényesíthetőségi körét. A nemzetiségi kérdésben kifejtett koncepció alapeleme a nemzetiségi egyéniségek kollektívumként való elismerése; a nemzetiségi eszme tehát - az Uralkodó Eszmékben megfogalmazódó gondolatokkal szemben - nem pusztán az individuuum érzelmi viszonyulása nyelvéhez, kultúrájához, s ennek közössége folytán embertársai egy részéhez, hanem empirikusan létező, gazdasági, történeti, politikai tényezők alapján elkülönülő népcsoport kohéziós ereje.

A nemzetiségnek mint kollektív egységnek az elismerésével a modern történelem már az Uralkodó Eszmékben kifejtett két alaptényezője, az egyén és az állam mellé harmadikként a nemzetiség is helyet kap. A nemzetiség és állam két integrációs formaként egymás mellett állnak. Felmerül azonban elméleti szinten is az a kérdés: milyen viszonyban áll ez a kettő; miképp kapcsolódnak, illetve kapcsolódhatnak egymáshoz; módosítja-e Eötvös korábbi nézeteit az állam és a nemzetiségi eszme teljes elválasztásának szükségességéről?

Már az Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai című röpiratában (1859) megpróbál Eötvös választ adni erre a kérdésre. A nemzetiségi eszme alapja az egyén érzelmeiben található, az állam alapja ugyanakkor az egyén érdekeiben keresendő, e kettő hat egymásra, de alapvetően más természetűek; ahogy az egyén esetében mind a szívre, mind az észre szükség van, ugyanez a helyzet a népcsoportok esetében is. „Amint egy egészségesen felépített emberi személyiségnél sem uralkodhat megoly kizárólagosan a fej vagy a szív, hogy a kedély hullámlásai és az ész számításai ne egyidejűleg hatnának cselekedeteire, úgy az állam azt, ami, miként a nemzetiség tudata, az egyén kedélyében gyökerezik, sohasem fogja tudni megsemmisíteni, és viszont a nemzetiség érzelme sem az államot, melynek fennmaradása a többség érdeke.”⁶⁰ Az állam a történelem produktuma, erkölcsi és anyagi érdekek köteléke tartja össze. Kialakulására a nemzetiség elve nem volt befolyással, sőt fordított a helyzet, hiszen az egységes nemzetállam klasszikus példája, Franciaország esetén sem a nemzetiség hozta létre az állam egységét, hanem az állam egysége hívta életre az egységes nemzetiséget. Az állam és nemzetiség elve ugyanakkor nem azonosítható, így állam és nemzetiség nem épülhet közvetlenül egymásra. A Felelet báró Kemény Gábor néhány szavára báró Eötvös Józseftől című munka (1860) pedig egyenesen azt fejtegeti, hogy az európai államok és nemzetiségek határainak egybeesése a haladásra hátrányos lenne, mert bár minden állam szükségképp erősebbé válna, ha csupán egy népiségből állna, de ez növelné az államok egymástól elidegenülését, s ebben az esetben „...az egyetemesség azon érzése, melynek valószínűsítése a keresztény polgárisodás legfőbb célja, s amelynek már eddig is sokat köszönhetünk, annyival inkább az utópiák körébe vonulna vissza.”⁶¹ Ezzel a gondolattal Eötvös korábbi álláspontjához képest jelentősen átgondolta a „közvetlen nemzetiség viszonyát, amennyiben ez utóbbi az államokra való tagoltsággal szemben a keresztény polgárisodás univerzalizmusra törekvésének igényét hordozza magában.

A nemzetiségi kérdés (1865) egyik alapproblémája szintén a nemzetiség és állam viszonya. Regisztrálja, hogy a nyugat-európai államok nemzetállamok, illetve azaz kívánnak válni, melyek esetében az állam és nemzetiség szoros viszonya evidens tény. Naplójegyzeteiben is elismeri a nemzetiségi elvet az államalakulások lehetséges szervező elveként: „...mind azon elvek, melyek az állam alakulásának előbb alapul szolgáltak: a dinastiák érdekei s a historiai jog, a nemzetiségi elvel szemközt jelenleg háttérbe szorultak.”⁶² Ennek alapján Eötvös rögzíti addigi álláspontját tekintve mérőben új nézetét, miszerint a nemzeti egyéniségek kifejlődése elérheti új államok kialakulásának stádiumát: „Feladásunk ... minden egyesnek szabad kifejlődését biztosítsuk, s amennyiben erre az kívántatnék, hogy bizonyos nemzetiségek, melyeket

eddig csak elnyomva ismertünk, új államokat alkotva, mint a nagy népcsalád független tagjai vegyenek részt a közös haladásban, mi a törekvéseknek, melyek erre céloznak, csak örvendhetünk, a jelenségekben, melyek arra mutatnak, hogy e törekvések talán egy közeljövőben sikerülni fognak, nem találhatunk semmi aggasztót.”⁶³ Tehát már nem elvi alapokon tagadja a nemzetállamiságot; bár elvi megállapítása az, hogy a nagy államok fennmaradása következtében az esetlegesen létrejövő kis nemzetállamok nem tarthatnák fenn függetlenségüket. A nemzetiségi kérdés-ben Európa e térségére és Magyarországra vonatkozóan fejt ki a nemzetiség és állam egymásra épülésének lehetetlenségét és politikai veszélyeit. Mindezt azonban már nem történetfilozófiai és politikaelméleti tételekkel kívánja bizonyítani, hanem a Habsburg-birodalom és Magyarország politikai erőviszonyaival, a keleti kérdés megoldatlanságából fakadó külpolitikai tényezőkkel.

Sajátos jellemzője ennek a munkának az is, hogy Eötvös igen következetesen elkülönítve használja a nemzet - nemzetiség terminológiáját, melyek fogalmát nem fejt ki részletesen, de az 1861. országgyűlés nemzetiségpolitikai álláspontjának megfelelően értelmezi őket. A mű előszavát a következőképp zárja: „a nemzetiség kérdése nem egy vagy más külön nemzetiségnek, hanem e hon minden polgárainak, az egész nemzetnek közös ügye, s ezért nem, ha a magyar, szerb, román vagy szláv nemzetiség külön kívánatait támogatjuk — hanem csak úgy intéztethetik el véglegesen, ha a hon közös érdekeit tartjuk szemünk előtt.”⁶⁴ Ebben az értelmezésben a 'politikai nemzet' fogalma az állam egységéhez kötődik, az állam polgárainak összességét foglalja magában, míg a nemzetiség etnikai, nyelvi és kulturális közösség. Magyarországon belül a magyarság egyike az itt élő nemzetiségeknek, ugyanakkor meghatározó szerepe van a magyar államisághoz kötődő politikai egységben, a 'magyar nemzet'-ben. Konceptióját azonban Eötvös továbbra sem az államnemzet-, illetve nyelvnemzet-konceptió kereteibe zárja be. Írásaiból egy kulturnacionalista álláspont bontakozik ki, melyet az is mutat, hogy nemzetiségi elveinek előzményeként Széchenyihez 1859-ben írt levelében Széchenyi 1842-es akadémiai beszédét jelölte meg: „Te voltál az első, ki a nyelvbeli és történelmi nemzetiség között létező ellentétet beláttad, s az Akadémiában mondott elnöki beszédedben azon veszélyeket kiemelted, melyeket a nemzetiségnek hibás értelmezése hazánkra hozhat.”⁶⁵ A nemzeti egyéniségek létének elismerésével párhuzamosan kutatni kezdi az egyes nemzetiségeket, s így a magyar nemzetiség lehetséges sajátos feladatait; ahogy a százsz honismeretű egyesület nagygyűlésén 1860-ban kifejti, „minden nemzetnek, minden országnak, mely helyet foglal a nemzetek nagy családjában, megvan a maga küldetése, ki van tűzve a maga feladata, amelynek megfelelnie, amelyet megoldania kell, hogy megmaradjon, és helyt nyerjen a történelemben.”⁶⁶ A magyarság speciális küldetését a nyugati műveltség védelmében és terjesztésében, valamint az emberi szabadság kiteljesítésében találja meg. Ebben szorosan kapcsolódik a reformkori liberális mozgalom eszméi örökségéhez, mely a középkori 'kereszténység védőbástyája' toposz átértelmezésével a pánszláv eszmék és törekvések ellenében a magyar nemzetiség történelmi hivatását az európai civilizáció és szabadság védelmében definiálta.

Konceptiójának kialakulása nagyon jól figyelemmel kísérhető írásaiban. Az Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról írott rópirata (1850) szerint még az állam, még hozzá az összbirodalom feladata az európai civilizációnak a közvetítése az e régióban élő fejletlenebb népek felé. „Nehéz elképzelni olyan államalakulatot, amely az európai civilizáció közvetítő feladatának jobban megfelelne, mint Ausztria. Éppen az a körülmény teszi Ausztriát e nagy feladat megoldására mindenekelőtt alkalmassá, hogy népeinek ama részei, amelyek a civilizáció legmagasabb fokán állnak — a németek és az olaszok —, a sors csodálatos rendeltetése folytán államszervezetileg olyan népekkel vannak összekötve, amelyek a kultúra alacsonyabb fokán állnak, de törzsi rokonságuknál fogva jelentős hatással vannak a monarchián kívül élő, a civilizáció számára meghódítandó népekre.”⁶⁷ Az Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai-ban (1859) Eötvös még mindig elsősorban a németiséget jelöli meg mint

olyan tényező, melynek jelentős civilizatorikus hatása lehet a Magyarságot is magában foglaló osztrák birodalmon belül. A szász honismertető egyesület nagygyűlésén elmondott beszédében (1860) viszont a magyar politikai nemzet hivatásáról szól: „Nekünk is megvan, Uraim, a mi feladatunk, és ez az, hogy a nyugat műveltségét és polgárosultságát kelet felé ne csak megvédjük, hanem amennyire csak lehet, terjesszük is.”⁶⁸ Naplójegyzeteiből é levelezéséből azonban kiderül, hogy ő a műveltség és szabadság terjesztését Magyarországon mindinkább a magyarsággal kötötte össze. A Falk Miksához 1865. május 24-én intézett levelében így foglalja össze a magyarság történeti hivatását: „A gondolat, hogy a magyar nemzetiség csak úgy tarthatja fel magát, ha a nyugati civilizáció zászlóját hordozza Európa ezen részében, s egyediségét azon eszmék szolgáltatában tünteti ki, melyekért a művelt világ többi népei küzdenek: e gondolat volt huszonöt év óta vezérfonala politikai tevékenységemnek, s az fog maradni ezentúl is.”⁶⁹ Kossuth konföderációs javaslatát azzal a megállapítással utasítja vissza Karl Theodor Welckernek 1862-ben írott levelében, miszerint az Magyarország kiválását jelentené a nyugati műveltség köréből és feloldódását „egy bizánci jellegű szláv konföderációban”.⁷⁰ Meggyőződése szerint a műveltség és szabadság kifejlődése a magyarság pozícióit fogja megerősíteni az ország többi nemzetiségével szemben. Pesty Frigyesnek 1860-ben a következőképp összegzi alaptételeit: „Éppen mert én is azt hiszem, hogy a szabadság eszméje hazánkban a magyarság eszméjével van öszvekötvé; mert tudom, hogy fajunk, valamint vagyon s műveltség, úgy érly- s elméleti tehetségei által másoknál magasabban áll; mert meg vagyok győződve, hogy minden tekintetben őt illeti az első hely: azért meg vagyok győződve arról is, hogy csak szabadságra van szüksége, hogy e természetes helyét elfoglalja, s ez az ok, melyért én a nemzetiségi kérdés nemcsak békés, de a magyarra nézve legkedvezőbb megoldását a teljes szabadságban s egyenjogúságban találom, mely itt, mint mindenben, csak az erősebbnek használ; ez az ok, melyért úgy vagyok meggyőződve, hogy valamint a szerbeknek vagy más nemzeteknek privilegialis különállást engednünk nem szabad, mert ezáltal a szabad érintkezés s vele asszimiláló befolyásunk lehetetlenné tétetnék: úgy nem szabad privilegiált állást követelnünk saját nemzetiségünk számára sem, mert ez csak reakciót idézne elő, s így szinte akadályozná a dolgok természetes kifejlődését.”⁷¹ A magyar nemzetiség csak kulturális fölény birtokában fejthet ki asszimiláló hatást az országban lakó más nemzetiségekre, s csak így őrizheti meg államiságának magyar jellegét. A legjobb nemzetiségi politika a műveltség terjesztése, s nem a magyar nyelv erőszakolt terjesztése és a magyarság s annak nyelve hatalmi monopóliumának megteremtése az állam szervezetén belül. „A magyar nemzet jövője cultura kérdése”⁷² — állapítja meg újra és újra naplójegyzeteiben

A nemzetiségi kérdés megoldásának elvi koncepciója nem változik lényegesen az általunk vizsgált időszakban. Alaptételei az Uralkodó Eszmék második kötetében kifejtett megállapítások: a szabadság csakis az állam szféráján kívül képzelhető el, ennek megfelelően a nemzetiségek is csak a nagy államiság centralizált politikai struktúráin kívül biztosíthatják egyéniségük szabad kifejtését; feltételezi az állam lehetséges 'semlegességét' a nemzetiségi megoszlással kapcsolatban — ebben a vonatkozásban részletesebben kibontja az Uralkodó Eszmékben már felvázolt párhuzamot a nemzetiségi mozgalmak és a korábbi századok vallási mozgalmai között, a nemzetiségi kérdés megoldási lehetőségének modelljét a teljes vallásszabadság gyakorlásának intézményes biztosításában mutatja ki. A nemzetiségi kérdés című munkájában alaposan elemzi ezt a párhuzamot: „Tagadhatatlan, hogy napjainkban a konfeszionális különbségek az államot nem veszélyeztetik. Azon arányban, melyben a vallásszabadság elve elfogadott, a vallás különbsége az államra nézve elveszté fontosságát, s nem jut senkinek eszébe, hogy valamely állam veszélyben forog, mert polgárainak egy része katolikus, másika protestáns, s mert e felekezeteknek mindegyike híveinek körét hitszónoklatok, iskolák s az irodalom által terjesztetni iparkodik.”⁷³ Továbbra is tagadja az államhatalmon belül érvényesíthető kollektív nemzetiségi jogok létét, a nemzetiségek szabad kifejlődését az individuális szabadság

biztosításának programjába integrálja, melynek érvényesülési terepe a területi önkormányzatok közigazgatási rendszere, s az egyesületek s a társadalmi önszerveződés más formái.

A program változatlan fő elemei mellett némileg átalakul Eötvös érvrendszere. Az Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról című művében (1850) visszautasítja a nemzeti egyenjogúság elvének deklarálását, s azt az alkotmányosság elvével szembeállítja. Az egyének egyenjogúságának alkotmányos biztosítása esetén a nemzetiségi egyenjogúság kérdését jelentéktelennek minősíti, s alárendeli gyakorlati politikai megfontolásoknak: „...olyan állam létét, amely a monarchia összes népét egyesíti magában, szükségesnek tartom, és ezért meg vagyok győződve arról, hogy a nemzeti egyenjogúság fogalmát oly mértékben kell csökkenteni, hogy az összeegyeztethető legyen egy ilyesfajta állam fennállásával.”⁷⁴ A Felelet báró Kemény Gábor néhány szavára (1860) című írásában viszont, összefüggésben az 1848-as törvények alapjára való visszatéréssel, kiindulópontként jelöli meg az azok által rögzített népek egyenjogúsága elvét. Ugyanitt azonban ellentétbe állítja a népek egyenjogúságának elvét és a népek valódi egyenlőségét, mely utóbbi — az egyének társadalmi egyenlőségét célként kitűző irányzathoz hasonlóan — nem, vagy csak despota árával valósítható meg. Ez a gondolat visszatér naplójegyzeteiben is: „Ha a nemzetek szabadságát tűzzük ki feladásul, e mozgalom eredménye a népek szabadsága lesz; ha a nemzetek nem jogi, hanem tényleges egyenlőségét, el fogjuk érni talán ezt is, de bizonyosan csak a despotia árával, mert mint a történet bizonyítja, hogy valamint a szabadság mindég egyenlenségekhez, úgy az egyenlőség mindég a despotiához vezetett s fog vezetni mindég, akár egyesek, akár népek törekedjenek a tökéletes egyenlőség után.”⁷⁵

Az is eltérést mutat érvelési rendszerében, hogy míg az 1850-ben megjelent röpiratban az állam egysége a mindennek felett álló cél, s a nemzetiségi igényeket csak addig a pontig szabad kielégíteni, míg azok ezt az egységet nem veszélyeztetik; addig az 1860-as években született írásokban a nemzetiségi igények kielégítésére tevődik a hangsúly, amennyiben ezek érvényesülése csak azokban a vonatkozásokban s csak olyan mértékben korlátozható, ami elkerülhetetlen az állam egységének érdekében.

A nemzetiségi kérdésnek a Habsburg-birodalmon és Magyarországon belüli rendezésére vonatkozó konkrét politikai program tekintetében jelentős változások figyelhetők meg az 1850-es években Eötvös munkáiban, főként Magyarország és az osztrák birodalom kapcsolatát tekintve szembevetendő ez a tény. Eötvös életművének egyik méltatója a következőket írja: „Lábát nem vetette meg a nemzet jogiba, múltjába és a történelmi fejlődés kényszerű igazságába, hanem a külső politikai viszonyokra számolt, mint 1848 előtt is, s reményei és kívánságai a külföldi események szerint emelkedtek. Így sohasem nyughattak meg szilárd ponton.”⁷⁶ Kétségtelen az, hogy Eötvös a kezdettől fogva az 1848-as áprilisi törvények alapjára helyezkedő és a passzív rezisztencia politikáját meghirdető Deák Ferenc-féle politikai irányvonallal szemben az európai politikai realitásokra hivatkozva, de azt eltérően értelmezve, a külpolitikai tényezők változásával jelentősen módosította programját.

Történeti jog és alkotmányosság — ezzel a két fogalommal írható le koncepciójának állandó kerete. Azonban a történeti jog értelmezését illetően is alapvetően különbözik az 1850-es és az 1860-as években kifejtett programja. A reformkori liberális ellenzék közjogi nézetei szerint a történeti jog a *pragmatica sanctio*-ban és az 1790:X.tc.-ben foglaltak alapján Magyarországnak a birodalmon belüli teljes önállóságát, lényegében perszonáluniós állami önállóságot jelent. Eötvös ezzel szemben az Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról című röpiratában (1850) a történeti jog alapján legitimálható viszonyoknak nem a törvényekben lefektetett, s ilyen értelemben legitim viszonyokat tekint, hanem az államigazgatási, a politikai, a bírósági intézményrendszerben érvényre jutó, ható viszonyokat, nem utolsó sorban a törvényekben rögzített, de nem realizált állapottal szembeállítva: „...nem lehet semmivel többet tekintetbe venni a tartományok történelmi jogainak nevében, mint amennyi valóban az övék volt, ami azt jelenti, hogy a szabad tevékenység ama körének, melyet

a március előtti napok abszolút kormányzata az egyes tartományoknak engedélyezett, nem lehet nagyobb teret engedni.”⁷⁷ Magyarország államjogi státuszát illetően ennek az érvelésnek kettős irányultsága van. Egyrészt tagadja a perszonáluniós törekvések legitimitását, amennyiben rögzíti, hogy Magyarország és a birodalom kapcsolata 1848 előtt sem pusztán perszonálunió volt. Ezzel igen határozottan elhatárolja magát az 1848. áprilisi törvényektől. Ugyanakkor bár kiindulási alapként az akkor még formálisan érvényben lévő 1849. márciusi oltmúti alkotmányt jelöli meg, mégis óvatosan helyteleníti Magyarország teljes beolvasztását a birodalomba: „Bármennyire is kívánjuk az osztrák korona ragyogását, mégis úgy hisszük, hogy ez azáltal, hogy Magyarország ékkövét oda beolvasztották, többet veszített, mint nyert.”⁷⁸ A történeti jog értelmezésének ugyanezt a koncepcióját képviselte az Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai (1859) is. A Magyarország különállása Németország egységének szempontjából (1860) című röpiratában viszont a francia, olasz - osztrák 1859-es háború és Németországnak a közeli és a ‘nagy-német koncepció’ alapján várt egyesülése nyomán megváltozott európai politikai erőviszonyok hatására Eötvös visszatért a történeti jog Deák-féle értelmezéséhez, s ezzel az 1848-as törvények alapjára. Polójegyzeteiben a későbbiekben is kifejti, hogy az ország tetteleg politikai viszonyai nem legitimálhatják a „törvényeink világos szavával”⁷⁹ ellenkező intézményeket és kapcsolatrendszereket.

Az Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról (1850) röpirat az államiség fogalmát, s így az állam összes funkcióit az osztrák összbirodalommal azonosítja, illetve ahhoz köti. Ez az álláspont azonban — Magyarország teljes beolvasztásának helytelenítése mellett is — Magyarország önálló államiségének tagadását foglalja magában. Ez a fő oka annak, hogy a magyar közvélemény igen határozottan visszautasította a röpiratban kifejtett koncepciót. Eötvös elméleti munkáinak egy későbbi elemzője az Uralkodó Eszmék értelmezésének kapcsán a történeti jognak Eötvös által olyannyira hangsúlyozott tiszteletére hivatkozva azonban alaptalannak minősíti ezt az interpretációt, amennyiben kifejti, hogy egyrészt a jogunk és nemzeti örök iránti kishitűség, másrészt csak a rosszakarat magyarázhatta bele a mű sorai közé, mintha Eötvös Magyarország részére tartományi önállósággal is beérte volna.⁸⁰ Azonban amint azt az előzőekben láthattuk, Eötvös a történeti jog fogalmát igen sajátosan használta az 1850-es években született munkáiban; s koncepciójának kiindulópontja, a centralizált politikai struktúra alapegysége ekkor számára az alkotmányos összbirodalom birodalmi parlamenttel és parlamenti kormányzattal, valamint az uralkodóház nagy politikai súlyával. Az osztrák birodalomnak az 1849. márciusi oktrojált alkotmányban rögzített felépítését elveken és gyakorlati realitásként kiindulópontként elfogadta — s ezzel a birodalmi, bár papíron alkotmányos, de tényleges működési mechanizmusait tekintve abszolút hatalom pozícióit erősítette. A nemzetiségi kérdést is az összbirodalom aspektusából vizsgálta. Elvként leszögezte, hogy egyetlen állam sem létezhet, melyben a nemzetiségi érzést nem veszik figyelembe,⁸¹ ugyanakkor azonban a birodalmon belüli nemzetiségi mozgalmakat elsősorban nem a birodalom etnikai, társadalmi, politikai tényezőiből származtatja, a pánszláv eszmékre és Oroszországra való hatvány utalással kijelenti, hogy „bármily hevesen lángolt is fel nálunk a nemzetiségi harc, az nagyrészt mégis egy olyan mozgalom eredményének tekinthető, amelyet a monarchia határain kívül készítettek elő.”⁸² Az osztrák monarchiának háromféle feladatot kell megoldania. Egyrészt egységes, erős állam alapjait kell megteremtenie. Másrészt a monarchia egyes részeinek a történelmi jogon alapuló nemzeti igényeit kell összeegyeztetni az állam egységének követelményével. S harmadszor az egyes nemzetiségek nyelvi különbségén alapuló igényeit kell egyeztetni a monarchia egységének követelményeivel és az egyes részek történelmi jogelvével.⁸³ Eötvös, a megfogalmazásból is igen jól érzékelhető módon, e három cél között határozottan hierarchiát állít fel. A hierarchia alsó szintjének elemei — a nemzetiségi igények — alárendelhetők és alárendelendők az összbirodalom állami egysége érdekében, ezen alárendelésnek csupán a politikai racionalitás szabhat határt. De ugyanez az alá-, fölérendeltségi viszony jellemzi a történelmi jogot alapul vevő nemzetiségi

igények és a nyelvi alapozottságú nemzetiségi igények kapcsolatrendszerét is. A nemzetiségi mozgalmak követelései a centralizált összbirodalmi politikai struktúra ellenpontjaként létrehozandó decentralizált közigazgatási szervezet keretei között elégíthetők ki, egyrészt a történeti jogot alapul vevő tartományi önkormányzat eszközzeivel, másrészt a nyelvi követelések tekintetében pedig a községek szabad önkormányzatával és az egyéni szabadság magasabb fokának biztosításával.

Az Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai (1859) röpiratot a szakirodalom méltán nevezhette Eötvös összbirodalmi víziója tetőpontjának.⁸⁴ Eötvös kiinduló tételei a birodalom újjászervezését illetően változatlanok maradtak, ám azokat ebben a munkájában sokkal részletesebben fejti ki, amit az is indokol, hogy az előző röpiratban kiindulópontként megnevezett 1849. évi olmüti alkotmányt 1850-ben hatályon kívül helyezték. Mindazonáltal az Eötvös által 1859-ben körvonalazott program fő vonalaiban ennek az alkotmánynak az alapelemeit fogadja el. A nemzetiségi kérdés megítélése szempontjából ennek a munkának jelentős újdonsága az a tény, hogy Eötvös az összbirodalom fennállásának szilárd legitimációjához már nem tartja elegendőnek az 1850-ben is kifejtett monarchikus elvet és a történeti legitimitást, hanem megpróbálja a birodalom legitimációjába beépíteni a nemzetiségi elvet is, összekapcsolva azt a nagyllamiség szükségességének gondolatával: „[a Habsburg-monarchia] létének szilárd biztosítékát éppen abban az általános meggyőződésben kell keresse, hogy Európának ezen a részén élő kisebb néptörzsek csak ebben a formában válhatnak nagy állammá.”⁸⁵ Így a nemzetiségek természetes fejlődésének támogatása az erős birodalom feltételeként tekintendő — ebben a gondolatmenetben feloldódik, bár továbbra is érzékelhető, az egységes állam és a nemzetiségek igényeinek szembállítás és merev hierarchiája. Ez azonban nem jelenti azt, hogy Eötvös a birodalmi legitimáció elemeként elfogadná a nyelvi értelemben vett nemzetiség elvét. Épp ellenkezőleg, minden eddiginél hangsúlyozottabban tagadja a nyelvi nacionalizmusok jelenlétét és erejét a birodalmon belül. Álláspontja szerint a nemzetiség fogalma Ausztriában „teljesen a történelmi fejlődés termékeként tekintendő; a tartományi különbözőség fogalmával a legszorosabb összefüggésben áll, sőt azonos azzal...”⁸⁶ Az 1848-49-es birodalmi és magyarországi nemzetiségi mozgalmakra vonatkozóan a történeti tényeket meglehetősen egyoldalúan interpretálva kifejti, hogy ezen mozgalmakra kizárólag a történelmi nemzetiség programja volt hatással, s épp Magyarországot hozza bizonyáságként arra, hogy a nemzetiségi mozgalmak csak oly mértékben voltak jelentősek, amilyen erős volt a történeti jog szerepe követeléseikben. Hiszen — fejti ki a továbbiakban — ahol a történelmi jog kétségesnek látszott, ott is a történelmi jogra hivatkoztak a nemzetiségi követelések, példa erre a szerb mozgalom. Ahol viszont mindenféle történelmi alap hiányzott, a nemzetiségek számszerű többsége ellenére sem bontakozott ki jelentős nemzetiségi mozgalom, bizonyíték erre számára a szlovákság és a magyarországi, valamint csehországi gyorsan asszimilálódó német városi polgárság. A román nemzetiségi mozgalmat és katonai felkelést illetően az érvekből kifogyva csupán annyit tud megállapítani, hogy e mozgalom 1848-49-ben „a bosszú és a legaljasabb szenvedélyek küzdelmévé fajult, minek következtében a nemzetiségi elv legfeljebb az egyes vezetőkre gyakorolt némi hatást, vagy pusztán csak ürügyként használtatott fel.”⁸⁷ Eötvös tehát párhuzamosan azzal, hogy a nemzetiségi eszmét a birodalom legitimitásának eszméjével összekötötte, igyekezett azt a történelmi nemzetiség eszméjére szűkíteni, s a nyelvi nacionalizmusoknak — melyekben a birodalom kereteit szétfeszítő tényezőket látott — a lehető legkisebb jelentőséget tulajdonítani. Konkrét nemzetiségpolitikai elképzeléseit továbbra is a tartományi autonómia - községi önkormányzat - egyéni szabadság programjában foglalta össze.

Az 1860-as röpirattól kezdve (Magyarország különállása Németország egységének szempontjából) Eötvös koncepciójának kiindulópontja az állami egységnek tekintett Magyarország, mely dualista vagy föderációs szisztémában kapcsolódik a birodalomhoz — ebben a kérdésben a nemzetközi erőviszonyok és a birodalom,

Magyarország belső politikai viszonyainak megítélése függvényében ingadozik álláspontja, ugyanez az ingadozás figyelhető meg a perszonálunió - reálunió alternatívájában is.

Az 1860-es országgyűlés politikai előkészületei Eötvöst arra ösztönözték, hogy nézeteit gyakorlati politikusként is megfogalmazza. A Pesti Napló 1860. november 22-i számában jelenik meg Nemzetiség és alkotmányos szabadság című cikke, mely alapelveként leszögezi, hogy az ország alkotmányos szabadsága helyreállításának nélkülözhetetlen alapfeltétele a nemzetiségi igények kielégítése az egyéni szabadság biztosításának programja alapján. Az 1861-es magyar országgyűlés ugyanezen felismeréstől indítva igen hangsúlyozottan foglalkozott a nemzetiségi kérdéssel. Eötvös javaslatára választják meg a nemzetiségi kérdés tárgyában kiküldött bizottmányt, mely 1861. augusztus 9-én nyújtotta be javaslatát, amelynek megvitatására azonban az országgyűlés feloszlata miatt már nem került sor. A bizottság javaslata Eötvös nemzetiségpolitikai koncepciójának alapelveit követi. Kiindulópont az állam történetileg kialakult egységéhez kötődő politikai közösségi forma, a 'magyar nemzet' és a nyelvi kulturális közösség, a 'nemzetiség' különválasztása. A magyarságnak nemzetiségként való felsorolásával hangsúlyozza, hogy a magyar etnikai-nyelvi közösség nem azonosítható a 'magyar nemzettel', mely annyiban magyar, amennyiben történetileg a magyar államisághoz kapcsolódik. A javaslat a nemzetiségeket mint kollektívumokat elismeri, de tagadja azt, hogy azok az államon belül önálló politikai egységeket képeznének. Programja az egyéni szabadság jogi és intézményrendszerének megteremtésével az egyén anyanyelvhasználati jogának biztosítása nem csupán a magánélet körében, hanem a közigazgatás, az iskoláztatás körében is. Ez a koncepció határozott szakítást jelent a reformkori állam- és nyelvi nacionalizmus azon tételével, miszerint a magyar nyelv hivatalossá tétele az államélet minden területén és minden szintjén a magyar nyelv kötelező használatát kell hogy jelentse. A javaslat a községi közigazgatás és a törvényhatósági ügykezelés nyelvét az adott községi gyűlés, illetve a törvényhatósági közgyűlés többségi szavazataitól tette függővé, s ezzel az anyanyelvi alsó szintű közigazgatás lehetőségét biztosította, törekedve a többségi elv elfogadása mellett helyi szinten is a nyelvi kisebbséghez tartozó egyének jogainak védelmére. A magyar nyelv kötelező használatát az országgyűlésre és a központi állami hatóságokra korlátozták. A törvényhatósági szinten bár rögzítették, hogy a jegyzőkönyveket magyar nyelven is kell vezetni, s hogy a törvényhatóságok egymás közötti érintkezésének a nyelve elsősorban a magyar, az ügykezelési nyelv szabad megválasztásával, s azzal, hogy a tisztviselőket kötelezni kívánták arra, hogy a községekkel és egyénekkel való hivatalos kapcsolataikban azok nyelvét használják, lényeges engedményeket tettek a nemzetiségi igények kielégítésére. Elvi jelentőségű az a gesztus is, amellyel javasolják, hogy ünnepélyesen nyilvánítsák ki: „Az ország területén létező minden nemzetiségeknek ekként megállapított jogai sarkalatos törvénynek nyilvánítatván, a nemzeti becsület védpajza alá helyeztetnek.”⁸⁸ A bizottmányon belüli viták és a bizottmány nemzetiségi képviselői által készített kisebbségi javaslat léte azonban önmagában is nyilvánvalóvá tette, hogy lényeges pontokon továbbra is elvi véleménykülönbségek állnak fenn a magyar liberális álláspont és a nemzetiségi mozgalmak igényei között. A nemzetiségi program a 'nem kell egyéni szabadság nemzeti szabadság nélkül'⁸⁹ jelszóban összegezhető. Az 1861. június 6-án lezajlott túrócszentmártoni szlovák nemzetiségi gyűlés programja követelte a szlovákság nemzetként való elismerését, nemzeti egyediségének és nemzeti nyelvének a koronázási oklevélben való elismerését, az egyének nemzetiségi jogai elismerése helyett a nemzeti jogegyenlőség elvének deklarálását. Követelte a megyék határainak nemzetiségi elv szerinti kikerekítését, s ezáltal az állam szervezetén belül autonóm politikai és közigazgatási egységként elismert felső-magyarországi szláv kerület létrehozását. Erre a területre vonatkozóan kinyilvánítja megvalósítandó programként a nemzeti (szlovák) politikai és nyelvi szupremácia megteremtését az államélet minden szintjén: ezekben a „tisztá szláv megyékben” más nemzetiségű egyének semmiféle nemzetiségi különállást és jogokat nem igényelhetnek; a szlovák nyelv legyen az

egyedüli hivatalos nyelv a szláv kerületen belül a polgári és egyházi nyilvános életben, s az egyedüli tanítási nyelv az iskolákban. Ugyanakkor más nemzetbeli elemekben elszigetelt szláv községeknek a politikai önigazgatás elve alapján saját nyelvhasználatot igényelnek. A nemzeti gyűlés programját ugyanaz a kizárólagosságra törekvés, a nemzetiségi kisebbségek nyelvhasználati, politikai egyéni és kollektív jogainak el nem ismerése jellemzi, amely az 1840-es évek magyar liberális nacionalizmusának sajátja volt, s mellyel Eötvös az 1860-as évek politikai vitáiban mindvégig határozottan szembeszállt, s melynek meghaladására az egyéni nyelvhasználati jogok tekintetében kísérletet tett az 1861-es országgyűlés. A nemzetiségi nacionalizmusok kisebbségeket fenyegető dinamikáját jelzi a nemzeti gyűlés határozatának azon kitétele, mely a Trencsén, Árva, Túróc, Zólyom megyei magyar nemeseket „nemzetünk sok elidegenített fiá”-nak nevezi, akik a korszellemet még nem ismerve fel magyaroknak vallják magukat, de „mi is erősen hisszük, hogy ugyanazon korszellem felébresztendi elfajult fiainkat tévedések beismerésére, s visszavezetendi őket azon nemzet és nép ölébe, melytől elszármaztak.”⁹⁰ A nemzetiségi mozgalmak tehát, miközben határozottan támadják a magyar liberálisokat, hogy csak az egyéni jogok körében s csupán csak a nyelvhasználat kérdésében módosítanak nemzetiség-politikai koncepciójukon, saját programjukban ezekben a vonatkozásokban is a nemzetiségi kizárólagosság elvét fogalmazzák meg. Az 1861-es országgyűlés már említett bizottmányának Aloiziu Vlad és Sigismundu Popovici által készített kisebbségi javaslata közvetíteni próbált a két álláspont között, amennyiben elfogadta kiindulásként a ’politikai nemzet’-konceptiót, amelynek alanyát azonban nem ’magyar nemzetnek’, hanem ’magyarországi nemzetnek’ kívánta nevezni. Elvetette azt, hogy a politikai nemzetet Magyarország különböző ajkú polgárai egyenileg alkotják, követelte a nemzetiségek önálló kollektív személyiségként, nemzetként való elismerését, s annak rögzítését, hogy ezen nemzetek összességét jelenti a politikai nemzet. A javaslatot azonban a Deák-párti bizottmányi tagok éppen úgy elleneztek, mint a korabeli nemzetiségi vezetők nagy része.⁹¹

Az országgyűlés feloszlata megakadályozta a javaslatok vitáját, Eötvös azonban enélkül is érzékelhette, hogy a magyar és a nemzetiségi nacionalizmusok politikai és nyelvi expanzióra való törekvései milyen szűk mozgásteret engednek koncepciójának megvalósítására. A továbbiakban Eötvös alapvető feladatának tekintette mindkét oldalon a nemzeti, nemzetiségi kizárólagosság elvének bírálatát. Legrészletesebben A nemzetiségi kérdés című röpiratában (1865) fejtette ki újra nézeteit, melynek megírását mindenfajta kétségek ellenében is politikai köteletségének tartott az álláspontok tisztázása, az előítéletek és nemzeti elfogultságok kritikájának érdekében. Andrassy Gyulának 1865. július 18-án írt levelében a következőképp fogalmaz: „Kissé veszélyes volt népszerűségemre nézve, legalább annak látszott; de meg voltam győződve, hogy kötelességem, és, hála Istennek, jól ütött ki.”⁹² Munkájának célja az 1861. évi országgyűlés nemzetiségpolitikai alapelveinek részletes kidolgozása, bővebb kifejtése. Ellenérveit és megállapításait nagyon határozottan fogalmazza meg mind a nemzetiségi mozgalmak célkitűzéseivel, mind a magyar államnacionalista koncepcióval szemben. Részletesen kifejti, hogy a nemzetiségi mozgalmak gyökerei az ország szociális és politikai viszonyaiban találhatók, s az egyén e mozgalmakban egyéni s politikai szabadságának biztosítását keresi, s hogy e szabadsággal saját nemzetiségének kiterjesztésére élhessen.⁹³ A nemzetiségi mozgalmak tömegei az egyenlő egyéni szabadságért küzdenek, a mozgalmak vezetői azonban saját nemzetiségük uralmát kívánnák megteremteni.⁹⁴ Ennek az alapelvnek a jegyében ismét határozottan visszautasítja az államnak (mind a birodalomnak, mind Magyarországnak) a nemzetiségi megosztáson alapuló közigazgatási struktúráját s az állami tisztségek nemzetiségi alapú felosztását. Érvei lényegében az 1850-es évek kezdetétől változatlanok: a vegyes lakosság miatt tiszta” nemzetiségű megyék, illetve körzetek kialakítása lehetetlen; nehéz a nemzetiségi hovatartozás kritériumait meghatározni; a nemzetiségi számarányok egy adott területen változhatnak, így a rájuk épülő közigazgatási beosztás soha nem lehetne végleges, sőt az átrendezés reményé-

ben minden nemzetiség mindent elkövetne saját nyelvének terjesztésére; a nemzeti-ségi alapú közigazgatási felosztás minden körben egy nemzetiségnek abszolút uralmát jelentené az adott terület nyelvi kisebbségei felett, akik számára ez nemzetiségi elnyomást hozna magával, ami újra a nemzetiségek közötti nyílt ellenségeskedéshez vezetne. Ugyanakkor naplójegyzeteiben a megyék nemzetiségi kikerekítésének” gondolatát nem utasítja el egyértelműen: „...miután csakugyan áll az, hogy megyéink jelen felosztása mellett egyes nemzetiségek a joggal, hogy nyelvüket a municipiumok körében használhassák, nem élhetnének, egyes megyéknek a nemzetiségek szerinti felosztása, mely által az adminisztratio is nyerne, józanul nem ellenezhető”,⁹⁵ ezt azonban a közvéleménynek szánt megnyilatkozásaiban nem fejtette ki. A magyar liberálisok közös félélmének adott viszont hangot a későbbiekben központi jelentőséggel bíró tételben: „Ha egyszer elismerjük, hogy az egyes nemzetiségek fejlődése csak különálásuk által biztosítható, a nemzetiségi törekvések e hon új felosztásánál nem állhatnak meg, s arra fognak irányoztatni szükségképpen, hogy a hazánkban lakó néptöredékek határainkon túl lakó testvéreikkel olvadjanak egybe; mi csak az ország felosztását vonná maga után...”⁹⁶ A magyar nacionalizmus a szupremáciára való törekvésével szemben szintén az egyéni szabadság programját fogalmazza meg: „Nem egyes törvények által, melyeket a magyar faj felsőbbiségének biztosítására alkotunk, nem a hatalom pártolása: hanem csak úgy tarthatjuk fel azt [nemzetiségünket], ha múltunkhoz híven a nagy mozgalomban, mely Európa népeinek legszentebb érdekei körül folyik, helyünket nem változtatjuk meg, s az azok között volt mindig, kik a szabadságért küzdöttek.”⁹⁷ Első feladat a haza egységének fönttartása, de ez nem jelentheti a nemzetiségek beolvadására törekvést, hanem épp ellenkezőleg a különböző nemzetiségeket kell az erős állam keretein belül kibontakoztatni. A különböző nemzetiségek léte önmagában nem gyengíti az állam egységét, sőt naplójegyzeteiben Eötvös — a korábbi értékeléstől gyökeresen eltérő módon — a pánszláv fenyegetettség érzését is annak bizonyítására használja fel, hogy a magyarországi nemzetiségek kifejlődése éppen megerősíti a magyar állam egységét: „Körüladva szerbektől, csehektől, horvátoktól, tótoktól, a magyar nemzetiség fennállhat, feltart-hatjuk az államot, sőt ezen államban a suprematiát, de a Panslavismus eszméje megsemmisülésünket vonja maga után. És ezért a nem magyar nemzetiségeknek elnyomása nem csak nem fekszik érdekünkben, sőt érdekünkben fekszik, hogy ezen nemzetiségek saját körükben a lehetőségig kifejlődve mennél inkább egyéniségeknek érzetéhez jussanak s így az általános szlávásban való beolvadástól óvassanak meg.”⁹⁸ Ezért a magyar államban a magyar nemzetiség csak egyetlen vonatkozásban élvezhet előnyöket a többi nemzetiséggel szemben: a magyar nyelvnek a törvényho-zás és a központi kormányzat hivatalos nyelveként való meghatározásában. Az államélet minden más területén a közigazgatási decentralizáció keretében a helyha-tósági és a községi autonómia biztosításával teret kell engedni a nemzetiségi nyelvek használatának. Programja kiegészül az állampolgárok, egyházak, községek egyesü-lési-, egyesületalapítási jogának hangsúlyozásával, amely azonban Eötvös kultúrna-cionalista koncepciójának megfelelően nem utolsó sorban a magyarság társadalmi pozícióinak megőrzését célozza a nemzetiségi törekvésekkel szemben: „Ha akarjuk, hogy nemzetiségünk fennálljon s terjedjen, hogy az ország magyar maradjon, vagy inkább azzá váljék, — és mily magyar ne akarja azt, — s ha más részről nemzetisé-günknek nem nyújthatunk előnyöket állam szervezetünkben s a kormány centralisa-tioja által, mit kétségtelennek tartok, szükséges, hogy nemzetiségünket más eszközök által iparkodjunk biztosítani s pedig olyanok által, melyek a szabadság s egyenlőség elveivel nem állnak ellentétben. Ilyeneket — nézetem szerint — csak a szocialis téren, az egyesületi tevékenységnek a lehetőségig kifejlesztésében találok.”⁹⁹

Eötvös A nemzetiségi kérdés c. röpiratának hatását a következőképp értékelte Charles de Montalembert grófnak írott levelében: „...az ország valamennyi nemzeti-sége meglepéssel fogadta, és valóban úgy tűnik, hogy ez a számunkra annyira fontos kérdés azoknak az elveknek alapján oldódik majd meg, amelyeket az én munkám védelmez. Immár 23 év óta küzdök ennek a felfogásnak az érdekében.

Sokáig egészen egyedül álltam, és talán egyetlen olyan kérdés sincs, amely miatt több támadást vontam volna magamra, most azonban úgy látszik, hogy erőfeszítéseim legalább ebben az irányban nem voltak meddőek.^{71, 100} De vajon megalapozottak voltak-e Eötvös reményei? Az 1868-as nemzetiségi törvény mennyiben tekinthető Eötvös nemzetiségpolitikai koncepciójának kodifikációjaként? Az Eötvös-szakirodalom túlnyomó többsége ezt a törvényt mint a szabadelvű individuális jogalkotás egyik legértékesebb törvényét¹⁰¹ Eötvös nemzetiségi programjának diadalaként tartja számon. A másik álláspont szerint Eötvös a törvénytervezet vitájában súlyos vereséget szenvedett, a nemzetiségi nyelvi nacionalizmusok és a magyar liberálisok államnacionalizmusának és nyelvi nacionalizmusának kereszttüzében koncepciójának lényegi pontjain kompromisszumra kényszerült az országgyűlés Deák-párti többségének politikai nyomása alatt.¹⁰² A törvény előkészületi munkálatait vizsgálva teljesen jelentős módosulások figyelhetők meg. A nemzetiségi kérdés tárgyában kiküldött országgyűlési bizottság alválasztmánya által 1867 júniusában előterjesztett javaslat, mely Eötvös személyes alkotásának tekinthető, az 1861-ben kifejtett program alapvonalait követi. Lényeges különbség az elvi bevezető rész elhagyása, s ilyen formában 'politikai nemzet' és 'nemzetiség' deklaratív elkülönítésének hiánya. A javaslat célja az egyén anyanyelvhasználati jogának praktikus szabályozása annak minél szélesebb körben való biztosításával. A nemzetiségi kérdés tárgyában kiküldött központi bizottság által 1868 novemberében a képviselőház elé terjesztett javaslata legalább egy ponton alapvetően módosította Eötvös eredeti elképzeléseit, s ez a pont a törvényhatóságok, megyék nyelvhasználatának kérdése. Eötvös — a fentiekben már említett — álláspontja szerint csupán a törvényhozás és a központi állami hatóságok működési körében lehet és szabad a magyar nyelvnek mint az ország hivatalos nyelvének előjogokat biztosítani. A központi bizottmány javaslata ezzel szemben a törvényhatóságok szintjén is kötelezővé tette a magyar nyelv használatát, s csak a magyar mellett tette lehetővé a nemzetiségek nyelvének érvényesülését. Ezzel a magyar államnacionalizmus jelenbeli és jövőbeli pozícióit jelentősen megerősítette, amelyet aligha értékelhetünk Eötvös intenciójaként. Deák Ferencnek a képviselőház nemzetiségi törvény vitájában 1868. november 24-én elhangzott beszédében tett módosító indítványai — az oszthatatlan egységes magyar politikai nemzet elvi deklarálása, a törvényjavaslat szerkezeti elemeinek, hangsúlyainak átrendezése, a nemzetként elismert horvátok különös jogállásának hangsúlyozása — ugyancsak ezt a tendenciát jelezték és meg is erősítették. Nemzetiségpolitikai koncepciójának kidolgozásában Eötvös inspiráló és meghatározó élménye az 1848-49-es magyar forradalom és szabadságharc. Az egymást erősítő és gyengítő nacionalizmusok összecsapásában Eötvös a nemzeti mozgalmak történeti értékeket pusztító dinamizmusának kiteljesedését látta. Mindez számára egyúttal a magyar liberális nemesség államnemzet koncepciójának teljes kudarcát is jelentette.

Ez ösztökölte az 1850-es évek elején elveinek tisztázására, programjának kidolgozására. A rákövetkező közel két évtized alatt Eötvös eljutott a nemzeti eszme szerepének, történeti távlatainak tagadásától ezen eszme történetfilozófiai és politikai jelentőségének hangsúlyozásáig. Eszményképe mindvégig egy depolitizált nemzeti eszme, mely az emberi civilizáció haladásának dimenzióiban értelmezve önmagát, s nyelvi-kulturális mozgalomként, nem az államhatalom keretein belül s nem annak politikai eszközeivel, hanem az egyéni szabadság programjának kiteljesítésével törekszik sajátos nemzeti egyéniségének kifejlesztésére, s ezáltal a civilizáció előremozdítására. Ennek megfelelően a magyar nemzetiség társadalmi és politikai súlyát nem állami kényszerítő eszközökön keresztül kívánja biztosítani, hanem a korlátok nélküli, szabad civilizációs és kulturális fejlődésre alapozó kultúrnacionalista koncepció jegyében. Ugyanezen elvnek alapján utasítja el azt, hogy a nemzetiségeknek államhatalmi biztosítékaik legyenek szabad kifejlődésük biztosítására. A későbbi történeti események, a nemzetiségi törvény megsértése, a nemzetiségi küzdelmek újraéledése azt mutatta, hogy az Eötvös által kifejtett elvek és értékek nem bizonyultak elegendőnek a magyar és a nemzetiségek expanzív nyelvi- és államnacionalista törekvései-

nek ellensúlyozására. De nem bizonyult erre elegendőnek más elmélet és program sem; s épp ez adja Eötvös gondolatainak ma is élő aktualitását és kérdőjeleit.

Jegyzetek

1. Sőtér István: Eötvös József Bp. 1967. 268.
2. Varga János: Helyét kereső Magyarország Bp. 1982. 64.
3. Ferenczi Zoltán: Bárá Eötvös József Bp. 1904. 233.
4. Johann Weber: Eötvös und die ungarische Nationalitätenfrage (Südosteuropäische Arbeiten 64.) München, 1966.
5. Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra [a későbbiekben: Uralkodó Eszmék] Bp. 1981. I. k. 149.
6. Uralkodó Eszmék I. 246.
7. Uo. I. 107.
8. Uo. I. 149.
9. Uo. I. 149.
10. Uo. I. 253.
11. Görög Imre: Kossuth Lajos és báró Eötvös József nemzetiség politikája a szabadságharc után. Történelmi Szemle 1913. 549.; Concha Győző: Báró Eötvös József és a külföldi kritika. Budapesti Szemle 134. k. (1908) 379.; Joó Tibor: A magyar nemzeteszmé Bp. én. 163.
12. Berzeviczy Albert: Báró Eötvös József és a nemzetiségi kérdés. Budapesti Szemle 158. k. (1914) 323.
13. Fábian Ernő: Az ember szabad lehet. Eötvös József eszmevilága. Kolozsvár-Napoca 1980.
14. Ruggiero: The history of European Liberalism London, 1927. 350.
15. Gergely András: Eötvös korszerűtlen koreszméi. Új Forrás 1985/2. 35.
16. Uralkodó Eszmék I. 109.
17. Eötvös: Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról. In: Reform és hazafiság II. k. Bp. 1978. 484.
18. Uralkodó Eszmék I. 30.
19. Ludwig Spohr: Die geistigen Grundlagen des Nationalismus in Ungarn Berlin-Leipzig, 1936.; Johann Weber: id. mű 104.
20. Gergely András: id. mű 36.
21. Concha Győző: Politika I. k. Bp. 1907. (2. kiadás) VII.
22. Uralkodó Eszmék I. 153.
23. Magyar Hírlap 1851. 522-528. szám
24. Concha Győző: B. Eötvös József és a külföldi kritika. Budapesti Szemle 134. k. (1908) 187-212., 374-391., 135. k. (1908) 91-113.
25. Uralkodó Eszmék II. 545.
26. Uo. II. 548.
27. Uo. II. 32.
28. Uo. II. 514.
29. Uo. II. 56.
30. Uo. II. 549.
31. Uo. I. 189.
32. Uo. II. 548.
33. Uo. II. 555.
34. Eötvös: Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról [a továbbiakban: Ausztria nemzetiségei] in: Reform és hazafiság II. k. Bp. 1978. 559.
35. Uralkodó Eszmék II. 565.
36. Eötvös: A nemzetiségi kérdés [a továbbiakban: A nemzetiségi kérdés] In: Reform és hazafiság III. Bp. 1978. 343.
37. Felelet báró kemény Gábor néhány szavára báró Eötvös Józseftől [a továbbiakban: Felelet] In: Reform és hazafiság III. k. 304.
38. Uo. 304.
39. Eötvös: Agricola levelei XVI. [a továbbiakban: Agricola] In: Reform és hazafiság III. 479.
40. Uo. 479-480.
41. Eötvös József: Levelek [a továbbiakban: Levelek] Bp. 1976. 292-293.
42. Uo. 303.
43. Eötvös: Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai [a továbbiakban: Ausztria hatalma] In: Reform és hazafiság III. 75.
44. Uo. 53.
45. Uo. 66.
46. B. Kemény Gábor: A nemzetek fejlődéséről Kolozsvár 1856. Helyzetünk és jövőnk Pest, 1859., Néhány szó br. Eötvös Józsefhez Pest, 1860., Még egy néhány szó Pest, 1860.
47. Felelet In: Reform és hazafiság III. k.
48. Eötvös József: Arcképek és programok Bp. 1975. 128.
49. Uo. 130.
50. Uralkodó Eszmék II. 553.
51. Arcképek és programok 138.
52. Eötvös: Magyarország különállása Németország egységének szempontjából [a továbbiakban: Magyarország különállása] In: Reform és hazafiság III. 259-260.

53. B. Eötvös József: Naplójegyzetek — gondolatok 1864-68. [a későbbiekben: Naplójegyzetek] Bp. 1941. 32-33.
54. Uo. 70.
55. Uo. 257.
56. A nemzetiségi kérdés In: Reform és hazafiság III. 430.
57. Uo. 457.
58. Uo. 397.
59. Uo. 449.
60. Ausztria hatalma In: Reform és hazafiság III. 166.
61. Felelet In: Reform és hazafiság III. 325.
62. Naplójegyzetek 171.
63. A nemzetiségi kérdés In: Reform és hazafiság III. 430.
64. Uo. 344.
65. Levelek 302.
66. Arcképek és programok 279.
67. Ausztria nemzetiségei In: Reform és hazafiság II. 560.
68. Arcképek és programok 279.
69. Levelek 398.
70. Uo. 358.
71. Uo. 339-340.
72. Naplójegyzetek 161.
73. A nemzetiségi kérdés In: Reform és hazafiság III. 419.
74. Ausztria nemzetiségei In: Reform és hazafiság II. 559.
75. Naplójegyzetek 2.
76. Dr. Voinovich Géza: Bárá Eötvös József Bp. én. 81.
77. Ausztria nemzetiségei In: Reform és hazafiság II. 563.
78. Uo. 546.
79. Naplójegyzetek 13.
80. Dr. Bihari Károly: Bárá Eötvös József politikája. Bp. 1916. 61-62.
81. Ausztria nemzetiségei. Reform és hazafiság II. 559.
82. Uo. 554.
83. Uo. 561.
84. Gerald Stourzh: Die politischen Ideen Josef von Eötvös' und das österreichische Staatsproblem. Der Donauraum XI. évf. 4. sz. 214.
85. Ausztria hatalma. Reform és hazafiság III. 77.
86. Uo. 83.
87. Uo. 82.
88. Reform és hazafiság III. 495.
89. Idézi: Szabad György: Forradalom és kiegyezés válaszútján. Bp. 1967. 390.
90. Idézi: Mikó Imre: Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Kolozsvár, 1944. 129.
91. Kemény G. Gábor: A magyar nemzetiségi kérdés története I. rész (A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében. 1790-1918) Bp. 1947. 69.
92. Levelek 417.
93. A nemzetiségi kérdés. In: Reform és hazafiság III. 418.
94. Uo. 399.
95. Naplójegyzetek 176.
96. A nemzetiségi kérdés. In: Reform és hazafiság III. 422.
97. Uo. 464-465.
98. Naplójegyzetek 173.
99. Uo. 176-177.
100. Levelek 411.
101. Fábrián Ernő id. mű 216.
102. Schlét István: Eötvös József. Bp. 1987.; Paul Bödy: Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840-1970. Philadelphia, 1972.

*Deák Ágnes: "The Future of the Hungarian Nation is a
Question of Culture"*

Eötvös József's conception of ethnic policy

(1850-1868)

Eötvös József, an outstanding thinker and politician of 19th century Hungarian liberalism, under the impression of the bloody and tragic ethnic struggles of the Hungarian Revolution and War of Independence in 1848-49, considered it as his main task to analyse the dynamics of the concept of the nation and that of the ethnic movements as well as to analyse and criticise the different nationalisms confronting one another in the Habsburg Empire and in Hungary.

According to him there was only one chance to avoid the revival of these nationalistic struggles in Hungary: the separation of the sphere of activity of the state and nationality - one can cultivate and develop his mother-tongue and his own culture by having freedom of association and the right to use his language in local administration, but having no political privileges as a member of a specific ethnic minority. Eötvös realized, that the Hungarian liberal movement should have changed its views on the Hungarian national state, and the Hungarian political elite should have acknowledged that different nationalities lived together in Hungary in the XIXth century so it was impossible to transform Hungary into a national state as was in the case of their ideal, France. At the same time Eötvös didn't support the non-Hungarian national movements either, as they sought to reform the structure of state administration of Hungary and to establish their own territorial political units.

Eötvös views ethnic rights as part of individual liberties and not as basic principles of state organization.